

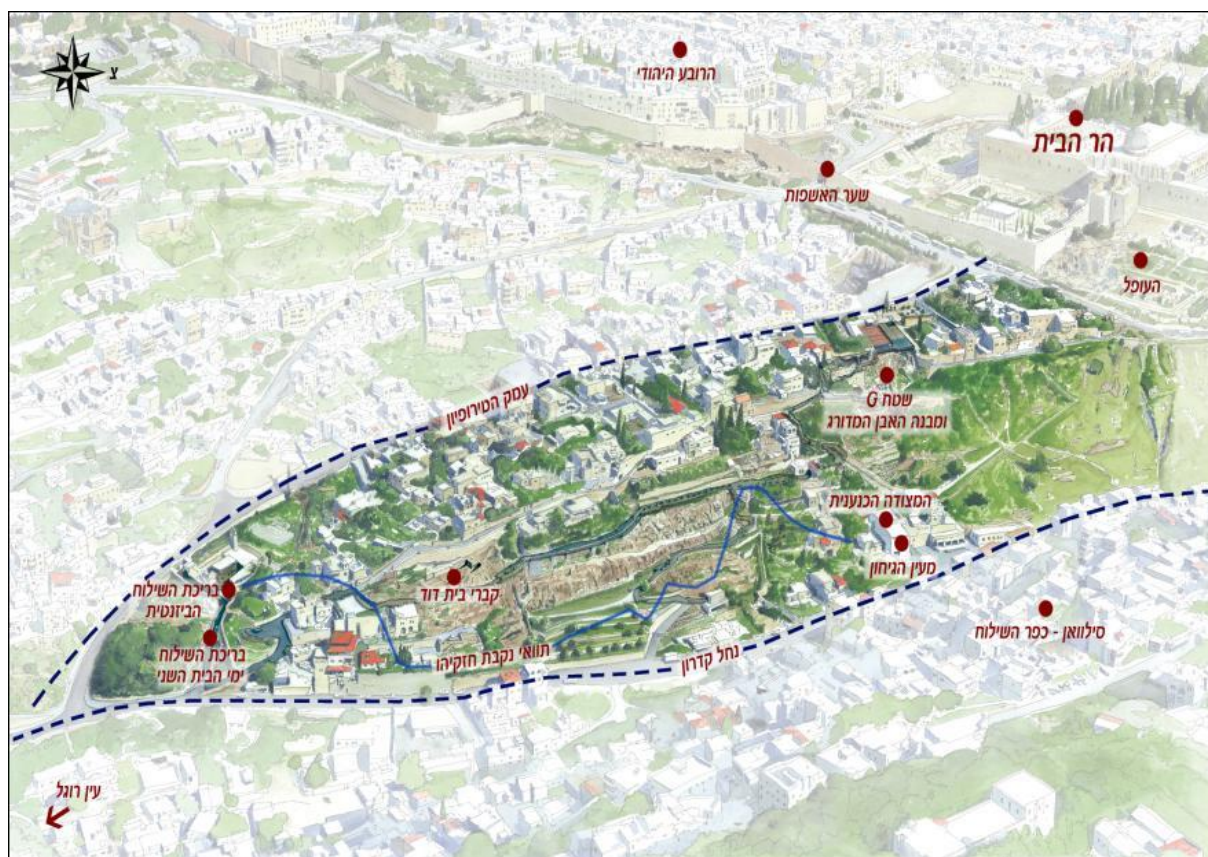
עיר דוד - מאת החופרים לעת התיירים

החפירות הארכיאולוגיות והתפתחות התיירות בעיר דוד במהלך השנים 1867-1948.

פורסם לראשונה תחת הרישום הביבליוגרפי הבא :

שילה, שחר (2012). עיר דוד - מאת החופרים לעת התיירים, החפירות הארכיאולוגיות והתפתחות התיירות בעיר דוד במהלך השנים 1867-1948 בתוך: מחקרי עיר דוד וירושלים הקדומה (7), דברי הכנס השלושה עשר, ירושלים תשע"ב, עמ' 161-184.

שחר שילה

המחבר מבקש להודות לד"ר ירון פרי - ראש החוג ללימודי ארץ ישראל באוניברסיטת חיפה, על עזרתו הרבה בכתיבת מאמר זה

במאמר זה נדון בתופעת התפתחותו של אתר עיר דוד כמקום תיירותי ובקשר שבין התיירות והמחקר הארכיאולוגי שנערך בעיר דוד משך למעלה ממאה וחמישים שנים. המאמר מבוסס על מחקר מקיף, שעסק בנדידת מקומה של עיר דוד בתודעת המבקרים מהר ציון, אל מיקומה הנוכחי בגבעה המזרחית של ירושלים הקדומה, מדרום להר הבית. בשל הקיצור נדלג על מבואות העוסקים באתר עצמו, ונתמקד בחידושי המחקר ובתחום התיירות בו עסקנו.

תולדות מחקרה של עיר דוד

במהלך המחצית השנייה של המאה ה-19, גברה ההתעניינות האירופאית במזרח התיכון כולו ובארץ ישראל בפרט. בין ביטוייה הבולטים של התעניינות זו ניתן לציין את התגברות התיירות לארץ ישראל, רכישת קרקעות, הקמת מוסדות ציבור, דת, רפואה וחינוך וכן התחלת מחקר מדעי בתחומי ידע שונים ברחבי הארץ. אחד מתחומי המחקר הבולטים שהתפתחו בארץ בתקופה זו היה המחקר הארכיאולוגי, ובעיקר אמור הדבר בירושלים, שהחלה לעורר התעניינות בינלאומית שהלכה וגדלה ככל שחלף הזמן. המחקר ההיסטורי - ארכיאולוגי בעיר דוד החל למעשה עוד טרם תחילתן של חפירות רשמיות. את אבן היסוד לחקר עיר דוד, ניתן לראות במחקרו של אדוארד רובינסון, שחקר ומיפה את 'נקבת השילוח' בשנת 1838. נקבה זו המחברת בין מעין הגיחון על גדת נחל קדרון עם בריכת השילוח שבשפך הטירופיון, מעסיקה את החוקרים עד ימינו, בניסיון לקבוע את זמן ודרך חציבתה בעת העתיקה (רייך ושוקרון 2011). פרסום ספרו של רובינסון -

Biblical Researches in Palestine, הלם את רוח התקופה, שמאופיינת היתה בחלוציות מחקרית, רומנטיקה וחיפוש מקורותיהם ואתרי התרחשותם של מיתוסים עתיקים וסיפורים ידועים מכתבי הקודש היהודיים והנוצריים גם יחד. מחקר זה פרץ את הדרך להתעניינות בינלאומית, שאותה הובילו חוקרים בריטים וגרמנים שפעלו בארץ ישראל תחת השלטון העות'מאני ואחר כך תחת השלטון הבריטי.¹

עיון בתולדות החפירות הארכיאולוגיות בגבעת עיר דוד, מבהיר לקורא כי מיקומה של העיר המקראית כלל לא היה ברור לחופרים עצמם בראשית עידן המחקר, שהחל סמוך לאמצע המאה ה-19. בעוד החוקרים התלבטו בינם לבין עצמם היכן היתה עיר דוד של ימי המקרא, המשיכו נוסעים ותיירים שביקרו בירושלים להחזיק במסורת שהיתה נהוגה למן ימי העת העתיקה, לפיה מקומה של המצודה היבוסית, שאותה כבש דוד המלך על פי הסיפור המקראי (שמואל ב, ה) הוא בחלקו הצפוני-מערבי של הר ציון הגבוה. בתקופות אחדות, עמדו במיקום אסטרטגי זה מצודות שונות, שאותן דימו עולי הרגל בכל תקופה ותקופה לשרידי ארמון דוד, או לפחות זיהו באתרו את מיקום הארמון של דוד והמצודה היבוסית שכבש. ספרי מסע מהתקופה הביזנטית ועד שלהי המאה ה-19 התייחסו להר ציון כעיר דוד בתור עובדה מוגמרת, ולא עסקו בבעיות גיאוגרפיות הנובעות מהטקסט המקראי. מסורת ארוכת שנים זו לפיה נהגו מורי הדרך והתיירים גם יחד, עמדה למבחן במאה ה-19, עת החלו לנשב בארץ ישראל רוחות מחקר מודרניות, שקראו תיגר על הגיאוגרפיה המקראית ועל זיהוים של מקומות מכתבי הקודש.

בד בבד עם התפתחות המחקר הארכיאולוגי של עיר דוד, חלה במהלך המאה ה-19 עליה מתמדת במספר הנוסעים והתיירים שהגיעו לארץ ישראל בכלל, ולירושלים בפרט. השוואה בין תיאורי

¹ להרחבה בנושא תולדות החפירות הארכיאולוגיות בעיר דוד ראו: רייך ושוקרון 2008.

המסעות ואתרי הביקור השונים, כפי שהיא משתקפת בספרות הנוסעים בת התקופה ובספרות הדרכת התיירים הפופולארית, החל מסוף המאה ה-19, מראה שינוי ביעדי הטיול הפופולאריים בתקופות שונות, אשר יש הקושרים בינו לבין פרסומן של התגליות הארכיאולוגיות בנות התקופה.² מקובל כיום, בקרב אנשי המקצוע בתחום התיירות, לקשור את המוני המטיילים הפוקדים את אתר עיר דוד כיום עם ההתעניינות, שיצרו החפירות הארכיאולוגיות באתר והקשר שלהם לסיפור המקראי (שילה 2009) לצד המחקר הארכיאולוגי הענף, זכה המחקר הגיאוגרפי - היסטורי, להתעניינותם של חוקרים בעלי שם, שעסקו בעיקר בהיסטוריה והגיאוגרפיה של ירושלים במאה ה-19 תחת השלטון העות'מאני, ובראשית המאה ה-20, תחת שלטון המנדט הבריטי. במחקר זה עסק רבות יהושע בן אריה, שסקר במבוא למחקרו (עיר בראי תקופה), את חוקרי העיר והנוסעים המפורסמים שביקרו בה במאה ה-19, וביניהם זטצן (Setzen), רוברטס (Roberts), ברטלט (Bartlett), טובלר (Tobler), נורוב (Nurov), שטראוס (Strauss), ווילסון (Wilson), סטיוארט (Stewart), דיקסון (Dikson), והכומר היווני - קפריסאי נאופיטוס (Neophytos). בן אריה התייחס במחקרו לספרי הדרכת המטיילים אודות ארץ ישראל, שהחלו להופיע במחצית השנייה של המאה ה-19. ספרים אלה היוו מקור ידע ראשוני, ולעיתים שימשו כבמה להפצת מידע אקדמי עדכני לציבור הרחב. בין ספרי ההדרכה המוקדמים ביותר לארץ ישראל בעידן זה, ראוי לציין את המדריך של ג'ון מורי (Murray) שהופיע לראשונה בשנת 1858 ומהדורות נוספות שלו פורסמו אחר כך. מעט יותר מעשור אחר כך יצא לאור המדריך של האח הפרנציסקאני ליון (Lyon), שהופיע בצרפתית לראשונה בשנת 1869. בשנת 1875 החלו להתפרסם מדריכי 'בדקר' (בדקר 1875) שמיד עם הופעתם תורגמו מגרמנית לאנגלית וצרפתית. מדריכי בדקר נכתבו כולם בידי מלומדים מקומיים, שחקרו את ארץ ישראל, כדוגמת קונרד שיק (Schick) גוטליב שומכר (Schumacher) ותיאודור זנדל (Sandel). בסמוך לפרסומם של אלה האחרונים, החלו לצאת לאור מדריכי טיולים נוספים בארץ ישראל כדוגמת ספרי ההדרכה של חברת "תומס קוק", מדריכי הטיולים שכתב וערך הרב אברהם משה לונץ, ספרי הדרכת הטיולים שכתב החוקר ישעיהו פֶּרֶס וכן ספרי ההדרכה של חוקר ארץ ישראל זאב וילנאי ורבים אחרים. במדריכי הטיולים הללו, ניתן לראות את תחילת התיירות המתפתחת אל מרחב עיר דוד, שהיה מוכר בתקופות הללו בשמות שונים: מעיין הבתולה, מעיין מרים, עין אום דרג' (מעיין המדרגות), בריכת השילוח, הכפר סילוואן, ביר איוב ועין רוגל. מכלול שמות עשיר זה מציין אתרים ונקודות במרחב התיירותי, שלימים יוכר על ידי החוקרים כעיר דוד. בתחום זה עסקו חוקרים נוספים: קובי כהן - הטב, עסק בהתפתחות התיירות לירושלים במאה ה-19 והמאה ה-20. רות קרק הרבתה לעסוק בירושלים תחת השלטון העות'מאני ומחקריה אודות התקופה התייחסו בעיקר להיבטים גיאוגרפיים והיסטוריים בתחום הקרקעות ופעולות השלטון, אך נעדר מהם כל מידע הנוגע להתפתחות התיירות, ולביקורי תיירים בירושלים בתקופה הנדונה. גדעון ביגר התייחס במחקרו להתפתחותה של ירושלים תחת שלטון המנדט הבריטי. חוקר ידיעת הארץ נתן שור הרבה לעסוק בספרות עולי הרגל לארץ ישראל.

² דוגמאות נוספות לשינוי זה, הינן תחילת התיירות האירופאית למערב תורכיה בעקבות גילויין של חורבות טרויה ע"י הינריך שלימן (Schliemann) בשנת 1873, והתעניינות גוברת בתיירות למצרים עם גילוי קברו של תות ענח אמון ע"י הווארד קרטר (Carter) בשנת 1922.

איור 1. מבט אל עיר דוד והר הבית מדרום, שנת 1898. הגבעה המזרחית בה שוכן אתר עיר דוד מיושבת בדלילות. בעת ההיא, מרבית התיירים והנוסעים עדיין זיהו את עיר דוד המקראית בהר ציון.

התפתחות התיירות בירושלים במאה התשע עשרה וראשית המאה העשרים

במהלך ההיסטוריה ארוכת השנים, נתייחדה ארץ ישראל במורשתה הדתית, התרבותית וההיסטורית העשירה במיוחד. מורשת ייחודית זו, משכה מבקרים לארץ כולה ולירושלים בפרט כבר מימי קדם (כהן הטב 2006). בעקבות סיפורי המקרא, וסיפורי הברית החדשה, עברו אתרים רבים ברחבי הארץ תהליך התקדשות, והיו לאבן שואבת לצליינים ולמבקרים שהגיעו לארץ ממניעים דתיים. תהליך זה של התקדשות אתרים בארץ ישראל, הגיע לשיאו בירושלים, שנחשבה לעיר קדושה על ידי בני שלוש הדתות המונותאיסטיות, היהודים, הנוצרים והמוסלמים. במהלך המאה ה-19 חלו מספר תהליכים שסייעו לביסוסה של התיירות לארץ ישראל. ירידת קרנה של האימפריה העות'מאנית, והשיפור הניכר בתנאי הביטחון ובאמצעי התחבורה לצד שאיפת המעצמות לחזק את נוכחותן בארץ, היו הגורמים העיקריים שאפשרו את התגברות תנועת עולי הרגל לארץ ישראל. בשנת 1841 הוקמה בישופות פרוטסטנטית משותפת לבריטניה הגדולה ולממלכת פרוסיה בארץ ישראל. הבישופות האנגלו-פרוסית והמוסדות האירופיים שהגיעו ארצה בעידוד ראשיה וחסו תחת מטרייתה, עתידים היו להשפיע רבות על פיתוח התיירות של הארץ בשנים הבאות. זו היתה ראשיתה של היאחזות פרוטסטנטית אירופית בארץ ישראל, שהלכה ונתעצמה עם הגעתם של הטמפלרים הגרמנים לחופי חיפה ב-1868. הטמפלרים הקימו בארץ ישראל מושבות משגשגות, ותרמו לפיתוח התחבורה, הדרכים, המלונאות והתיירות בכלל (כרמל 1989). בשנות השמונים של המאה התשע עשרה, התיישבה בירושלים משפחת ספרוד האוונגליסטית משיקגו, והקימה את 'המושבה האמריקאית' מחוץ לחומות באזור שכונת שיח' ג'ראח של ימינו. זו הפכה לגורם תיירותי בולט בירושלים, כשסיפקה מקום לינה, מדריכים, צלמים ונותני שירותים אחרים בתחום התיירות. כך החלו להיווצר בארץ שירותי תיירות, שאפיינו

את ראשית תעשיית התיירות המודרנית: בתי מלון, מסעדות ובתי קפה ברמה ובסגנון אירופיים, סניפים של חברות נסיעות, מורי דרך מיומנים ושירותים נוספים. שיפור הדרכים ואמצעי התחבורה בשלהי התקופה העות'מאנית השפיעו רבות על הגידול בתנועת התיירות והצליינות לארץ ישראל ולירושלים. המקורות לידע אודות עולי הרגל, הנוסעים ופניה של ארץ ישראל במרוצת השנים, הם בעיקר דיווחים אישיים שכתבו המבקרים ביומני מסע, במכתבים ובאגרות שחלקם אף ראו אור כספרים.³ למן אמצע המאה התשע עשרה החלו להופיע מדריכי התיירות הכתובים הראשונים אודות ארץ ישראל, שנכתבו לשימושם של המטיילים הבאים מאירופה ואמריקה. ספרים אלה, אשר המשיכו למעשה מסורת קדומה, נתנו מענה לצרכים חדשים, שנוצרו עם הגעתם של גלי המבקרים החדשים לארץ ישראל, והיוו התפתחות נוספת בתיירות. מסורת קדומה זו של מדריכי דרך לתייר, ידועה כבר מהתקופה הביזנטית, אז השתמשו עולי הרגל ב'אונומסטיקון' - ספרו המפורסם של אב הכנסייה אוסביוס, בן המאה הרביעית לספירה, שנכתב כמדריך תיירות לצליינים בני התקופה הביזנטית. ספרי ההדרכה השונים החלו להתפרסם לראשונה באמצע המאה התשע עשרה באנגלית, בגרמנית ובצרפתית, על ידי חוקרים ונוסעים שהתמחו בהכרת הארץ, וחיברו אותם עבור הוצאות ידועות של מדריכי תיירות. ספרי ההדרכה התיירותיים השלימו את מאגר ספרות הנוסעים העשיר של התקופה, שכלל כמה אלפי יומני מסע, ספרי נוסעים ומחקרים גיאוגרפיים והיסטוריים אודות ארץ ישראל במאה התשע עשרה.⁴

³ להרחבה ראו: שור 1988.

⁴ להרחבה בנושא ביבליוגרפיה לספרות הנוסעים של התקופה ראו: רוהריכט 1963.

גבעת עיר דוד בתפיסת הנוסעים והתיירים

מאז נתקדשה ירושלים עבור בני שלושת הדתות המונותאיסטיות, שימשה העיר מושא להערצתם של רבים ברחבי תבל. והיותה מוקד לעלייה לרגל עבור נוסעים בני כל הדתות. למרות האמור לעיל, ועל אף ההתעניינות הרבה ומספר המבקרים הגדול במהלך הדורות, הרי שירושלים לא נחקרה באופן מדעי עד לראשית המאה התשע עשרה. חוקרי העידן המודרני, החלו לבחון את העיר ואתריה באמצעות שיטות מחקר מדעיות חדשות. רבים מהנוסעים והחוקרים באו לירושלים במהלך המאה התשע עשרה מתוך מניעים דתיים ומתוך עניין עמוק בכתבי הקודש ובאתרי ההתרחשויות המתוארות בכתבי הקודש. למרות מוטיבציה זו, הרי שהביקורתיות המדעית שאפיינה את חלקם של הנוסעים והתיירים בני התקופה, הביאה עימה מחקר מודרני, שבחן מחדש את כל שהיה ידוע ומקובל עד לעת ההיא, וכן את כל שנתקדש על ידי המסורות השונות במרוצת השנים. נוסעים רבים עסקו בתיאור מראה עיניהם לאור הבנתם את סיפורי המקרא והברית החדשה, ולפיכך תיארו את הארץ באופן חלקי ומקוטע בלבד, ומתוך מוטיבציה דתית ופולחנית גרידא. במקביל, פעלו לצידם באותה תקופה ראשוני החוקרים שהחלו לבחון לראשונה את שמות המקומות הקדושים ואת המסורות בירושלים, תוך ניסיון ראשוני מסוג להכיר את העיר בת ימיהם, לאור מה שידעו עליה מכתבי הקודש. מקריאה תמימה של מקורות התקופה, עולה תמונה מורכבת ובלתי אחידה, בה משמשים בערבוביה תיאורים נאיביים ובלתי מהימנים כלל, לצד תיאורים חדים ומדויקים של ארץ ישראל בכלל וירושלים בפרט. נוסעים אחדים פירשו את כל שראו עיניהם לאור היכרותם את כתבי הקודש, תוך שהם גומעים בשקיקה את כל שנאמר להם על ידי מורי הדרך המקומיים, בין אם היו אלה דברי טעם, ובין אם היו אלה חצאי אמיתות או סיפורים חסרי כל שחר. לעומתם נוסעים וחוקרים אחדים בחנו בקפידה את כל שנאמר להם, וגייסו את מיטב יכולותיהם לבחינת המסורות אל מול מה שהצטייר כמציאות (ביוקן 1859).

אלפי נוסעים תיעדו כאמור את מסעיהם בארץ ישראל במשך הדורות. רובם הותירו יומני מסע אישיים, המלווים בתיאורים סובייקטיביים, בעוד מיעוטם הותירו אחריהם ספרות מחקרית משמעותית, שתרמה להבנת מצבה של הארץ במרוצת המאה התשע עשרה. בהקשר זה, ראוי להזכיר את הגרמני - אולריך זטצן,⁵ כאחד מחלוצי המחקר הגיאוגרפי בירושלים, שבמסגרת מחקריו וסיוריו המקיפים במזרח התיכון, סיר בעיר ובסביבותיה כבר בשנת 1806. אחריו הגיעו לירושלים חוקרים ונוסעים רבים נוספים, שהעשירו במידה רבה את הידע אודות העיר ומצבה, אך לענייננו, שנת 1838 הינה שנת המפתח, כיוון שבה הגיע לירושלים הגיאוגרף המקראי האמריקאי אדוארד רובינסון, שהיה החוקר הראשון, שחצה בעידן המודרני את נקבת חזקיהו שבעיר דוד ממעיין הגיחון ועד לבריכת השילוח, תוך תיעוד הממצא ואופן המחקר באופן מקיף ומלא בספרו - "מחקרים מקראיים בארץ ישראל...". לפיכך, יהווה מחקרו נקודת פתיחה לדיון זה. כמו בני תקופתו, סבר גם רובינסון כי הר ציון, הוא למעשה מצודת ציון המקראית, שנכבשה על ידי דוד המלך ולפיכך כל הזיהויים המקראיים שעשה, מבוססים היו על הנחה זו. הנחה זו באה לידי ביטוי כבר בספרות הנוסעים הקדומה ביותר: אחד מן הנוסעים הקדומים ביותר שכתביהם מוכרים לנו כיום, הידוע בכינויו "הנוסע מבורדו", כתב אודות ביקורו בירושלים בשנת 333 לספירה כך: "בצאתך מירושלים כדי לעלות לציון, משמאל, בירידה לעמק ליד החומה יש בריכה ושמה שילוח... משם עולים לציון... ובפנים בתוך חומות ציון נראה מקומו של ארמון דוד..."

⁵ זטצן נחשב כחלוץ המחקר הגיאוגרפי המדעי בארץ ישראל בשל ראשוניות מחקריו ועומקם. להרחבה אודות דמותו הסוגנית ואודות מחקריו בארץ ישראל ועבר הירדן ראו: גורן 1999.

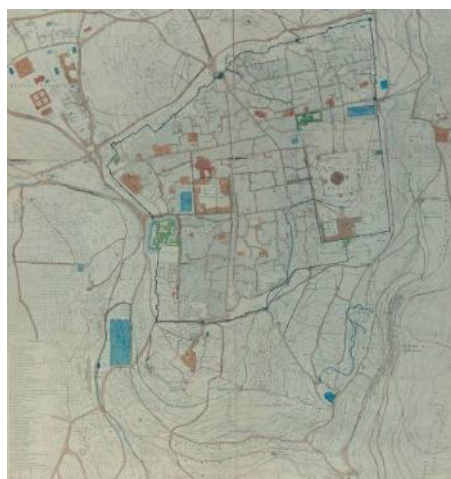
(לימור 1998 : 32) נביא להלן שתי עדויות נוספות המשקפות תפיסה זו. הראשונה מתוך חיבורו של נוסע רוסי בן המאה השבע עשרה בשם גאגארי (Gagary) אשר מספר כי - "ביתו של דוד המלך ניצב באותה ירושלים העיר ליד שער הכניסה, מסביבו חומת אבן ולידה חפיר גדול, שקירותיו בנויים אבן... איש לא מעז לגור שם כיוון שזו בנייתו של המלך דוד ומכובדת מאד... באותה ירושלים נקבת השילוח... עשו פה מאגר אבן שקירותיו מטויחים ומלא מים" (רבא 1986 : 192) הנוסע השני שדיווח אודות מסורת זו היה הצרפתי פרנסואה רנה שאטובריאן (Chateaubriand), שסייר בארץ ישראל בשנים 1806-1807. בחיבורו עסק שאטובריאן באופן מלומד ומקיף בשאלת מיקומה של עיר דוד המקראית על פי המקורות, והגיע למסקנה המובהקת, שהר ציון שבפסגתו מתנוססת מצודת "מגדל דוד" של ימיו, חייב היה להיות מצודת ציון היבוסית המתוארת במקרא. דורות של נוסעים המשיכו לדבוק במסורת זו, שהביאה אותם להבנה כי בריכת הסולטן המצויה למרגלות שער יפו היא 'בריכת גיחון העליונה' של הנביא ישעיהו, ובהתאמה לתפיסה גיאוגרפית זו, הציעו רבים לזהות את העמק בו שוכנת הבריכה כעמק הגיחון המקראי. טעות זו ראשיתה בתיאוריו של ההיסטוריון בן המאה הראשונה לספירה - יוסף בן מתתיהו, שקבע בעבור דורות של נוסעים וחוקרים כי הר ציון וסביבתו הינם חלק ממתחם המצודה של דוד המלך. תפיסה זו, עתידה היתה להשתנות רק עם כניסתן של החפירות הארכיאולוגיות בירושלים לשימוש ככלי מחקר מרכזי בהבנת הגיאוגרפיה וההיסטוריה. בשנת 1847 סייר בירושלים הנוסע הנרי סטבינג (Stebbing), שתיאר את נחל קדרון ואת סביבתו מתוך הכרות טובה עם סיפורי התנ"ך ותוך התייחסות לבריכת השילוח ולעין רוגל המקראי, אך ללא כל קישור של המרחב האמור לעיר דוד המקראית (סטבינג 1847 : 144-146). סטבינג אף צייר מפה סכמטית פשוטה להבנה של אתרי העיר מתצפית הר הזיתים, בה התייחס לבריכת ממילא כבריכת גיחון העליונה ולבריכת הסולטן כבריכת גיחון התחתונה. תיאור זה הקושר את בריכת הסולטן עם בריכת גיחון העליונה, הנזכרת אצל ישעיהו, אפיין נוסעים נוספים, שביקרו באזור הקדרון, ללא שהיה להם שמץ של מושג, שסיירו למעשה במרחב עיר דוד המקראית. לפיכך עסקו נוסעים רבים באזור זה (בתקופה האמורה) רק בתיאורים המקראיים הקשורים לבריכת השילוח, ולעין רוגל, אך דבקו בזיהוי הגיחון ומצודת דוד באזור שער יפו והר ציון. כך עשה הנוסע פרדריק ויליאם רוברט סטיוארט (Stewart) הרוזן מקסטלרי (viscount of Castlereagh) ב-1847. כך כתב גם הכומר וודקוק (Woodcock), למרות שהיה מודע למחקריהם של רובינסון וויליאמס, והכיר את הנקבה המחברת בין מעין הבתולה לבין בריכת השילוח. תיאורים דומים ניתן לראות אצל ג'ון אנדרסון (Anderson), שסייר בירושלים בשנים 1850-1851 (אנדרסון 1851), ואצל אידה פפיפר (Pfeiffer) שביקרה בירושלים בשנת 1852 ופרסמה ספר בשם "ביקור בארץ הקודש מצרים ואיטליה" (פפיפר 1852). נרטיב מובהק זה חזר בתיאוריהם של נוסעים נוספים במהלך השנים הבאות עד ראשית החפירות בעיר דוד, שהחלו עם משלחת המחקר של קפטן צ'רלס וורן בשנת 1867. חלק מן הנוסעים הסתפקו בתיאורים קצרים ודלים, או תמציתיים, בעוד אחרים הותירו תיאורים עשירים ומפורטים להפליא כמו רוברט ביוקן (Buchanan) שספרו "רשימות מחופשה פקידותית שעיקרה בארץ הקודש", יצא לאור בלונדון בשנת 1859. וכמוהו גם הנוסע הצרפתי פליקס בובה (Bovet), שסייר בירושלים בשנת 1861. לצד חיבורים מדוקדקים אלה, נכתבו גם תיאורים קלילים יותר של ירושלים, המעידים על אותה תפיסה גיאוגרפית. כך בספרו הציני והמחויך של מארק טווין

(Twain) שנכתב על ידי הסופר האמריקאי הנודע בעקבות ביקורו בירושלים בשנת 1867. את רשמיו מסוורו זה, שנתפרסמו ככתבות בעיתון בו עבד, קיבץ לספר שיצא לאור בשנת 1869 תחת הכותרת - *The Innocents Abroad*. טווין ביקר בבריכת השילוח ובמעין הבתולה כמו כל בני דורו, ולא מצא בהם כל קשר לעיר דוד המקראית, אלא קיבל את דברי מורה הדרך כפשוטם (טווין 1869). העדויות הספרותיות שהראינו לעיל, מצביעות כי בתקופה שקדמה לחפירות הארכיאולוגיות בירושלים, נתפס הר ציון וסביבתו הקרובה על ידי הנוסעים והתיירים, כמו גם על ידי החוקרים, כעיר דוד המקראית. בהמשך נראה כי גם לאחר שהחלו חפירות ארכיאולוגיות בגבעה המזרחית של ירושלים הקדומה ובאזור העופל, תחלופנה עוד כשלושים שנים, בטרם יבינו החוקרים כי הם חופרים את עיר דוד המקראית.

בשנת 1873, כמה שנים לאחר תחילת חפירותיו של צ'רלס וורן, סייר בירושלים תומס ג'נר (Jenner) בחברתו של מקומי בשם יוחנא הקראי משכס. ג'נר דיווח כי ירד בגיא בן הינום, הוא לדבריו "התופת המקראית", דרך "בריכת גיחון התחתונה" (ג'נר 1873). על פי התיאור הגיאוגרפי, ניכר כי כוונתו לבריכת הסולטן, אך טעות זו שטעה, היתה שגורה גם אצל אחדים מקודמיו. בהתייחסו לבריכה זו, כתב ג'נר כי היא "ללא ספק הבריכה שסתם המלך חזקיהו" (דברי הימים ב לב, 30). בהמשך ירד לבריכת השילוח, שם ציין במפורש את חפירותיו של וורן בגבעת עיר דוד והעופל, ומן הטקסט עולה כי היה ער לתוצאות החפירות. באותה שנה סייר בירושלים גם ויליאם צ'רלס מוהאן (Maughan), אשר הגיע למעין הבתולה ולבריכת השילוח מכיוון גת שמנים בצפון, אך למרות שציין את היכרותו עם 'קשת רובינסון' שבמעלה הטירופויון למרגלות חומת הר הבית, דומה כי לא היה מודע כלל לחפירות וורן, ולא גילה כל בקיאות באזור עיר דוד. כמותו גם הנוסע אדווין הודר (Hodder) שביקר בבריכת השילוח וגיא בן הינום בשנת 1875, אך תיאורו כה קצר ודל, עד כי נראה שלא הכיר כלל את המקום, למעט האזכור הדתי הקלאסי, אודות נס ריפוי העיוור בבריכת השילוח (יוחנן ט, ז). מפות בנות התקופה שצוירו על ידי חוקרי ירושלים, מציגות את אזור העופל תוך הכרות עם מעין הבתולה, ובריכת השילוח, אך ללא כל קשר לעיר דוד המקראית. במפת הסקר הבריטי של צ'רלס וילסון המובאת לעיל (וילסון 1876), מופיעה כבר נקבת חזקיהו שחקרו אנשי הקרן, אך אין כל אזכור למיקומה של עיר דוד המקראית. תופעה זו אפיינה מפות רבות שצוירו ברבע האחרון של המאה ה-19, אשר ברובן מופיע נחל קדרון בשם "Wadi Siti Myriam", ומופיעה בריכת השילוח, ומעין הבתולה, אך ללא כל הקשר לעיר דוד.⁶

⁶ כך במפה שצייר החוקר הצרפתי ויקטור גרן בשנת 1881. מפת הרמן גותה משנת 1883 מציגה גרסה דומה למדי, וכך גם המפה שצייר קונרד שיק בשנת 1895.

איור 2. מפת ירושלים שצייר החוקר צ'רלס וילסון בשנת 1876

באמצע שנות השבעים של המאה התשע עשרה חלה התפתחות חשובה בתולדות התיירות בירושלים. בצד התפתחותם של שירותי התיירות בעיר, שכבר סקרנו לעיל, יצאו לאור לראשונה שני מדריכי טיולים מקצועיים, שלימים הפכו לציון דרך בתולדות התיירות המאורגנת בעולם כולו. בשנת 1875 יצא לאור מדריך הטיולים הגרמני המפורסם "בדקר" (*Baedeker Hand Book*) ובשנת 1876 יצא לאור מקבילו הבריטי, מדריך הטיולים המפורסם "קוק" (*For Travelers*) .⁷ מדריכי הטיולים הללו היו חידוש משמעותי בנוף הנסיעות והתיירות בירושלים, ואפשרו לראשונה לנוסעים ולתיירים לשאוב מידע ממקור שהתיימר להיות כוללני, אובייקטיבי, מקצועי, אמין ומעודכן. למרות כל הידע המפורט, וההכרות עם החפירות עד זמנו, הרי שמדריך ה"בדקר" ייצג את אותה תפיסת עולם, לפיה עיר דוד המקראית שכנה בהר ציון וכל המכלול הגיאוגרפי בו נערך הסיור המתואר במדריך בין גיא בן הינום בדרום לקברי המונומנטים החצובים בסלע בנחל קדרון מצפון, אינו קשור למיקומה של עיר דוד המקראית, כי אם לסיפורי המקרא בנפרד. בשנת 1887 יצא לאור מפעלו המונומנטלי והמעמיק בן ששת הכרכים של הכומר קנינגהאם גייקי (Geikie), שעסק בחקר ארץ הקודש ואתריה (גייקי 1887). למרות ידיעותיו הרבות והמעודכנות, נותר גייקי שבוי בתפיסה הקדומה באשר למיקומה של עיר דוד המקראית. באותה שנה פורסם באדינבורו שבסקוטלנד ספרו של לורנס אוליפנט (Oliphant) ⁸ אודות מסעותיו בארץ ישראל. אוליפנט ניבא את העתיד לבוא, ושיבח את חקר הגיאוגרפיה המקראית בת זמנו.

⁷ מדריכי טיולים לירושלים נכתבו אמנם קודם לשיני אלה, כמו המדריך הצרפתי של האח ליון והמדריך הראשון של ג'ון מורי, אך למרבית הספרים האחרים לא הייתה המשכיות ורמתם המקצועית לא הייתה דומה. לאחר זמן מה, התייצבו שני המדריכים הללו בראש הרשימה הפופולארית של ספרי הדרכה לארץ ישראל בכלל וירושלים בפרט.

⁸ לורנס אוליפנט (1829-1888), סופר, עיתונאי, חבר בית הנבחרים הבריטי, דיפלומט וחובב-ציון בריטי. אוליפנט נולד בדרום אפריקה למשפחה מיוחסת ממוצא סקוטי, והתחנך בצ'ילון (סרי לנקה כיום). כאדם דתי ורוחני נמשך לעולם המיסטיקה והנצרות המשיחית, שבעקבותיה גם היה חבר במספר כיתות נוצריות שהשפיעו על דרכו האישית ועל חייו. בשנות השמונים של המאה ה-19 התגורר בחיפה ובכרמל ותוך כך כתב ספרים ומאמרים אודות סיוריו ורעיונותיו לפיתוח ארץ ישראל תחת השלטון העות'מאני.

לצד תיאוריהם של נוסעים רבים בני התקופה, עמדו גם מדריכי הטילים המעודכנים של קוק (cook) משנת 1891, ושל ג'ון מורי (Murray) משנת 1892, שאחזו עדיין בתפיסה הגיאוגרפית בת זמנם וטרם התעדכנו במיקומה של עיר דוד למרות החפירות. תפיסה זו החלה להשתנות באופן הדרגתי אצל הנוסעים ובתיאורי ספרי המסע שלהם, בסוף שנות ה-80 של המאה התשע עשרה. ניצנים ראשונים להבנה מרחבית אחרת, ניתן לראות בספר המסע של סר ריצ'רד טמפל (Temple), שסייר באזור הקדרון בשנת 1888. חיבור מפורט נוסף, המודע היטב לכל החפירות בנות התקופה, הוא ספרו של הרב אברהם משה לונץ שיצא לאור בשנת 1890. זהו ספר הדרכה למסיירים בארץ ישראל, שיצא לאור כמענה לצורך המתעורר של תיירות יהודית בירושלים של סוף המאה התשע עשרה. לונץ הכיר היטב את חידושי המחקר בימיו, והתייחס אליהם בקפידה. הוא לא קבע אמנם כי עיר דוד המקראית שוכנת באזור העופל עצמו, אך בסיוור לאורך נחל הקדרון, התייחס לכל האזכורים המקראיים באתרים האמורים תוך הכרות עם השיוך המקראי והגיאוגרפי, ולא קבע עוד כי הר ציון הוא מצודת ציון ועיר דוד המקראית (לונץ תרנ"א: 122-139). בשנת 1894 יצאה לאור מהדורה אנגלית מעודכנת של מדריך 'בדקר' הגרמני, שבישר גם הוא שינוי בתפיסה הגיאוגרפית. מחבר ה'בדקר' פירט את הסיור בגבעה המזרחית ואתריה באופן מקיף, תוך עדכון מלא מהחפירות. הוא זיהה את מעין הבתולה עם מעין הגיחון המקראי, ואת הנקבה עם מפעלו של חזקיהו המלך. בשנים הללו טרם נשמעה קביעה פסקנית בדבר מקומה של עיר דוד המקראית מבחינה גיאוגרפית, אך הלוך הרוחות החל להשתנות, והחפירות הארכיאולוגיות החלו לתרום את חלקן להתקדמות ההבנה באשר למיקומה הגיאוגרפי של ירושלים המקראית.

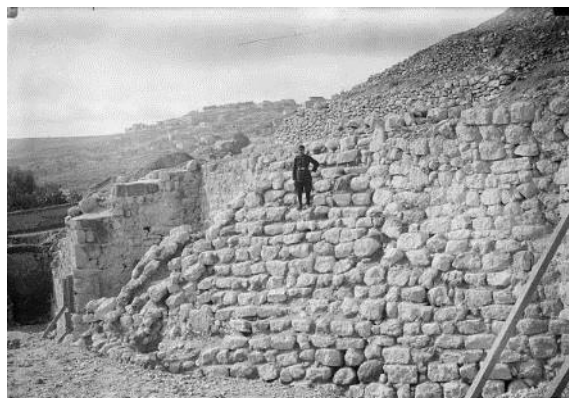
איור 3. עמק הקדרון והכפר סילוואן בתצלום משנת 1890, (סה"ה). גבעת עיר דוד כמעט ריקה מיישוב. התצלום נצבע בטכנולוגיה מיוחדת מאוחר יותר.

חפירות הקרן הבריטית בעיר דוד בשנים 1894 – 1897, היוו את ראשיתו של השינוי. חפירות אלה הניחו את היסודות לתפיסה הגיאוגרפית החדשה אודות מיקומה המעודכן של עיר דוד בגבעה המזרחית. בשנות ה-80 של המאה התשע עשרה, החלו גם אנשי הקרן הגרמנית לחקירת ארץ ישראל (D.P.V) לתרום את חלקם לקידום המחקר בירושלים. החפירות נערכו על ידי הרמן גותה (Güthe) וקונרד שיק, שפרסמו את מאמריהם בכתב העת הגרמני *Zeitschrift des Deutschen Palästina Vereins*⁹. חפירותיהם של הגרמנים, הניעו את אנשי הקרן הבריטית לשוב ולהמשיך את החפירות בגבעה המזרחית, וזאת על מנת לא לפגור אחרי עמיתיהם במחקר ארץ הקודש. בשנת 1894 נשלח פרדריק ג'ונס בליס (Bliss) יחד עם עמיתו ארציבלד דיקי (Dickie) להמשיך את המפעל הבריטי בו החל קפטן וורן כ-30 שנים קודם לכן. את תוצאות החפירות סיכם בליס בספרו המקיף "חפירות בירושלים - תגליות מעיר דוד והר ציון 1894 - 1897" (בליס 1898). חפירה זו היוותה נקודת ציון בעלת משקל בהבנתה הגיאוגרפית של גבעת עיר דוד, כיוון שלראשונה חיבר בליס את כל תגליות קודמיו למארג ארכיאולוגי אחד ופרס תמונה גיאוגרפית מובנת, לפיה עיר דוד המקראית לא יכולה היתה לשכון בהר ציון, אלא אך ורק בגבעה המזרחית הקטנה שמדרום להר הבית במורד העופל. בהתייחסו למיקומה של עיר דוד המקראית כתב בליס בספרו: "יהא גודלה של עיר יבוס אשר יהא, עיר דוד היתה בביורר על הגבעה המזרחית. זו היתה מצודת ציון, ובהיסטוריה מאוחרת יותר היה לה אותו יחס טופוגרפי לשאר העיר ירושלים, כשם ש"הסיטי של לונדון" מתייחסת ל"לונדון רבתי... בריכת השילוח מצויה ממערב לקצה הדרומי של הגבעה המזרחית, ולכן יש לחפש עליה את עיר דוד" (רייך 2010: 245 - 246). זוהי הפעם הראשונה במהלך כל תקופת המחקר מאז ימי אדוארד רובינסון (1838), שחוקר וארכיאולוג ייחס את המיקום המובהק האמור לעיר דוד, ובכך שינה את תפיסת המחקר באשר למיקומה בהר ציון. חוקר נוסף, שתרום את חלקו להבנה חדשה ומעמיקה זו, אודות הגיאוגרפיה של ירושלים המקראית. היה הכומר והמלומד הסקוטי ג'ורג' אדם סמית' (Smith),¹⁰ שספרו הראשון אודות מחקרי ארץ הקודש יצא לאור כבר בשנת 1894 תחת השם: *The Historical Geography of the Holy Land*. בהמשך דרכו, סייר סמית' בירושלים בשנת 1900, ופרסם ספר מחקר מקיף אודותיה בשנת 1907 (סמית' 1907). בספרו התמודד סמית' עם שתי התפיסות באשר למיקומן של עיר דוד ומצודת ציון המקראיות. האם שכנה העיר המקראית בגבעה המזרחית, או בהר ציון? לאחר שסקר את שתי התפיסות, ציין סמית' באופן מובהק כי להבנתו עיר דוד אינה שוכנת בהר ציון, אלא מקומה בגבעה המזרחית שמדרום להר הבית. עוד ציין סמית' כי לדעתו, המקור לטעות נפוצה זו של דורות רבים של נוסעים, הינה תיאורו של יוסף בן מתתיהו, שמיקם את עיר דוד על הגבעה המערבית כבר בספרו 'קדמוניות היהודים' (סמית' 1907: 135 - 136). תובנה מעודכנת זו באשר למיקומה של עיר דוד המקראית, החלה לקנות לה שביטה בקרב החוקרים, וכפי שננסה להוכיח להלן, היתה צפויה להמשיך ולחלחל אל הנוסעים והתיירים שביקרו בירושלים בראשית המאה העשרים.

⁹ בשנים 1879-1894 פורסמו בכתב הגרמני האמור, שהלך וצבר תאוצה אל מול מתחרהו האנגלי, לא פחות מ-15 מאמרים מלומדים של ארכיאולוגים וחוקרים גרמנים אחרים אודות חפירות בעיר דוד ובסביבתה הקרובה.
¹⁰ ג'ורג' אדם סמית' (1856-1942) מלומד וחוקר סקוטי, פרופסור לתיאולוגיה באוניברסיטת אברדיין (Aberdeen University). בשנת 1916 הוסמך כחבר האקדמיה הבריטית למדעים, ובאותה שנה זכה בתואר אבירות. פרסם ספרים רבים בנושאי מקרא ודת, ועוד שני ספרים מחקריים חשובים בתחום הגיאוגרפיה המקראית של ארץ הקודש. בשנת 1907 פרסם את ספרו אודות הגיאוגרפיה של ירושלים.

איור 4. חפירות "המגדל היבوسی" בעיר דוד, שנת 1898, מאוסף משפחת ספפורד, ארכיון ה'אמריקן קולוני', סה"ה.

איור 5. תמונות משנת 1900, בהן נראות החפירות הארכיאולוגיות של משלחת בליס ודיקי במדרון המזרחי של עיר דוד ובאזור השילוח. סה"ה

עיר דוד נחל הקדרון ואזור השילוח בתיאורי נוסעים ותיירים לאחר שנת 1898

לאחר צאת ספרו של בליס לאור החלו לנשב רוחות השינוי בהבנת המרחב, אך השפעתן טרם הגיעה לכל הנוסעים שביקרו בירושלים. לצד מדריכי הטיולים המעודכנים, המשיכה להתקיים ספרות נוסעים, המעידה על המשך הקיבעון התודעתי באשר למרחב הגיאוגרפי - מקראי של ירושלים. ב-1899 פורסם ספרו של הנוסע פ. ה. דוורל (Deverell), שלמרות היכרותו הטובה עם

המרחב, לא היה מודע כלל לחידושי המחקר והחפירות (דוורל 1899: 69 - 78). כמותו העיד הנוסע האמריקאי המלומד ג'ון פולטון (Fulton) שספרו "ארץ ישראל - ארץ הקודש אז והיום" נתפרסם בשנת 1891, כי "עיר דוד המקראית כללה בשטחה את הר ציון" (פולטון 1891: 221). תיאור זה הולם גם את חיבורו של אברהם שמואל הירשברג.¹¹ ראשית השינוי בתיאורי הנוסעים, שהחלו לזהות את עיר דוד במיקומה המעודכן לצד הקדרון, נמצא בספריהם של אלכסנדר בודי (Boddy) "ימים בגליל ומחוזות ביהודה" ושל מרגרט תומס (Thomas) "שנתיים בארץ ישראל וסוריה". תיאוריהם מעידים על זליגת הידע המחקרי המעודכן אל נוסעים בני התקופה. כך בתיאור שכתב בשנת 1906 נוסע בשם ג'ון וילהלם ראונטרי (Rowntree) בתצפית מהר הזיתים אל העיר ירושלים, ציין בפירוש את היכרותו עם החפירות והממצאים, וכן ציין כי להבנתו הר ציון בו שוכן 'קבר דוד', מקורו בטעות (ראונטרי 1906: 14 - 16). בשנת 1907 פורסם ספרו המכונן של החוקר הסקוטי ג'ורג' אדם סמית', אשר הוזכר לעיל. ממועד פרסומו של חיבור רב ערך זה, החל מידע חדש ומעודכן זה אודות ירושלים לקנות לעצמו אחיזה בקרב חוקרים, נוסעים ותיירים כאחד.

עם התגברות זרם התיירים בשלהי התקופה העות'מאנית,¹² גבר הצורך בעדכון מדריכי הטיולים הפופולאריים. הידע המעודכן, שהיה תוצר מלאכתם של חוקרים מעטים, הפך תוך זמן קצר לנחלת הכלל, וזאת באמצעות מהדורות מעודכנות ואף ספרי ההדרכה חדשים למבקרים בארץ ישראל ובירושלים. מהדורת 1907 של מדריך 'תומס קוק' (קוק 1907), הציגה גרסה מעודכנת ביותר של ירושלים לזמנה. הספר נכתב על ידי שני מומחים לנושא, ארנסט ויליאם גרני מסטרמן (Masterman),¹³ איש הקרן לחקירת ארץ ישראל ולצידו הכומר גיימס אדוארד הנאוואר (Hanauer),¹⁴ מירושלים. מדריך זה כבר התייחס לעיר דוד המקראית במיקומה המעודכן ולא בהר ציון. מדריך מקמילן (Macmillan), שיצא לאור ב- 1908 החרה החזיק אחריו. בשנת 1910 פרסם הכומר הנאוואר את ספרו - *Walks About Jerusalem*, בו קבע בבירור כי עיר דוד שוכנת על הגבעה המזרחית בירושלים זאת על סמך סדרה של טיעונים מתחום הגיאוגרפיה והארכיאולוגיה (האנאור 1910). עדות עשירה ומפורטת אודות חלוחלו של הידע מן החופרים אל הציבור, ניתן לראות בספרה של ברטה ספפורד פסטר - "ירושלים שלנו". שם היא מעידה על הכרותה המעמיקה

¹¹ הירשברג סייר בארץ ישראל במשך שנה וחצי, במהלך עשה שישה חודשים בירושלים. רשמי מסעו נתפרסמו בספר "משפט היישוב החדש בארץ ישראל" שיצא לאור בוילנה בשנת 1901. לאחר שנים אחדות, במהלך פרסם את רשמיו ממסעותיו בעיתונות היהודית של התקופה, יצא לאור בשנת 1910 ספרו "בארץ המזרח", בו קיבץ את כל רשמיו ממסעותיו בארץ ישראל.

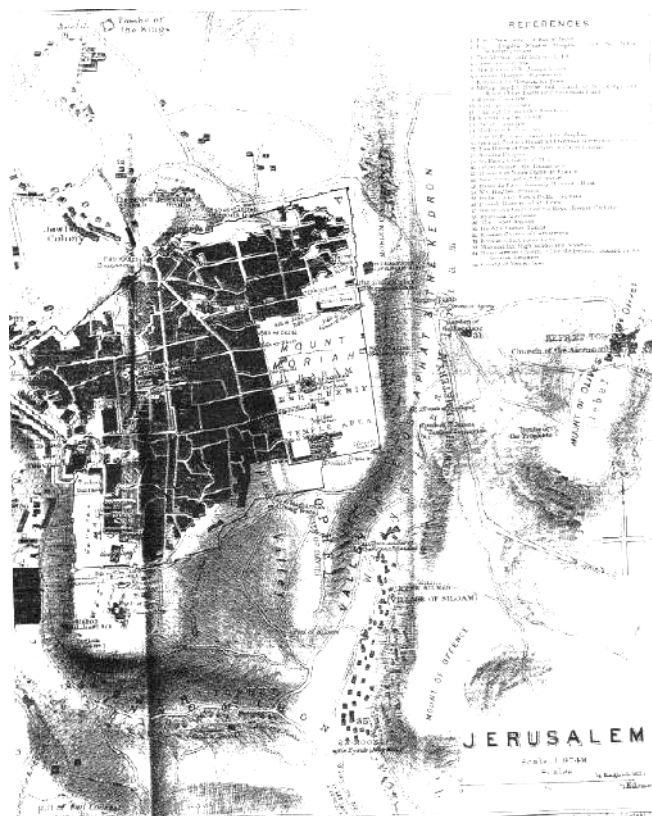
¹² להרחבה בנושא זה ראו כהן - הטב: 197-198.
¹³ ד"ר ארנסט ויליאם גרני מסטרמן (1867-1943). איש אשכולות, רופא בריטי ואנגליקני נלהב, שהגיע לארץ ישראל בשנת 1892 והוצב בבית החולים של המיסיון האנגלי. במשך קרוב ל-45 שנותיו בירושלים וארץ ישראל פעל רבות בתחומי מחקר שונים ומגוונים עבור הקרן הבריטית לחקר ארץ ישראל, פרסם עשרות מאמרים וספרים בנושאי רפואה כמו גם בתחומי ידיעת הארץ ורכש לעצמו שם של מומחה לארץ הקודש. להרחבה אודות דמותו של מסטרמן ראו: פרי ולב 2007.

¹⁴ ג'יימס אדוארד הנאוואר (1850-1938), נולד ביפו כבן למיסיונר הבריטי כריסטיאן הנאוואר (Christian Wilhelm Hanauer, 1873-1810) וחי בירושלים. בנעוריו חבר לחוקר קפטן צ'רלס ווון כעוזר ולימים החל את עבודתו עבור הקרן לחקירת ארץ ישראל. במסגרת הרבעון של הקרן פרסם מספר מאמרים. לימים הוסמך הנאוואר ככומר אנגליקני בכנסיית סנט. ג'ורג' בירושלים ובהיותו איש מחקר ומומחה לעיר, הוציא בשנת 1910 ספר הדרכה בשם *Walks About Jerusalem* שראה אור במהדורות אחדות. האחרונה בהן יצאה בשם *Walks in and Around Jerusalem* בשנת 1926.

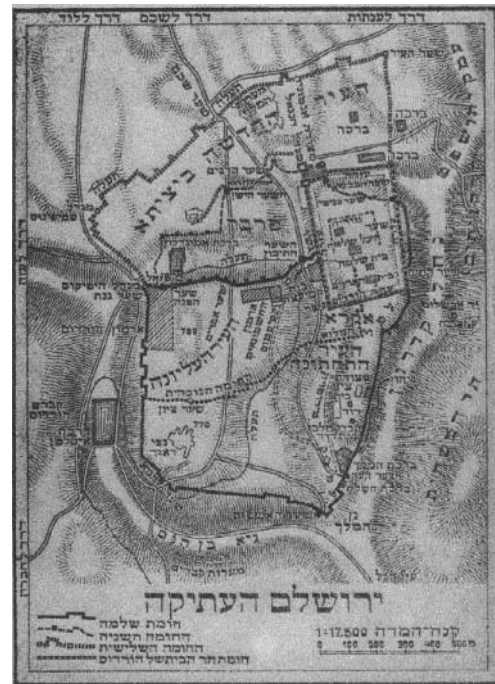
עם פרטי החפירה של מונטגיו פארקר (Parker) בשנים 1909-1911. למן העת ההיא ואילך, החלו להתעדכן ספרי ויומני הנוסעים, שביקרו במרחב עיר דוד המקראית והאתרים לאורך נחל הקדרון, והציגו ידע חדש שמקורו בחפירות הארכיאולוגיות. בשנת 1911 יצאה מהדורה מעודכנת של מדריך "תומס קוק" ובשנת 1912 יצאה לאור גרסה מעודכנת של מדריך 'בדקר', שניהם לאחר עדכון אודות ההמציאות החדשה. בשנת 1921 יצא לאור ספר הדרכה נוסף, שהיווה ציון דרך בספרות המטיילים בארץ ישראל: "ספר המסעות" אשר לישעיהו פרס, אשר נכתב בהזמנת חברת התיירות "אקספרס ארץ-ישראל" (פרס 1921). הספר יצא לאור בו זמנית בווינה, ברלין וירושלים, דבר שהעיד על ביקוש ער לספרות הדרכה עבור מטיילים יהודיים בארץ ישראל. בשנת 1924 יצא לאור "מדריך ריינולדס בול" (Ball), לירושלים וסביבותיה (בול 1924). המדריך המקיף סקר את תולדות החפירות בירושלים עד תקופתו, וציין בהשלמה כי למרות ידיעות הארכיאולוגים באשר למיקומה של עיר דוד המקראית, הרי שמסורת בת מאות שנים עשתה את שלה, והשם הפופולארי 'ציון', יישאר כנראה נחלת ההר המערבי שלצד חומת העיר העתיקה, ולא ישוייך לאזור חפירות העופל.

בעקבות מדרכי הטיולים הגיעו התיירים עצמם. יומני המסע בני התקופה, חושפים את מסלולי הטיול כמו גם את תפיסת המטיילים באשר למה שראו עיניהם. כך ספרה של רחל פרוינד "קום התהלך בארץ – יומן מסע בארץ ישראל בשנת תרפ"ו", 1926, ספריהם של הארי אמרסון פוסדיק (*A Pilgrimage to Palestine 1927* - Emerson Fosdick), אדוארד תומפסון (Thompson) - *Crusader's Coast 1929* ושלומית פלאום – "בת ישראל נודדת – זכרונות מסעות ופגישות 1936".

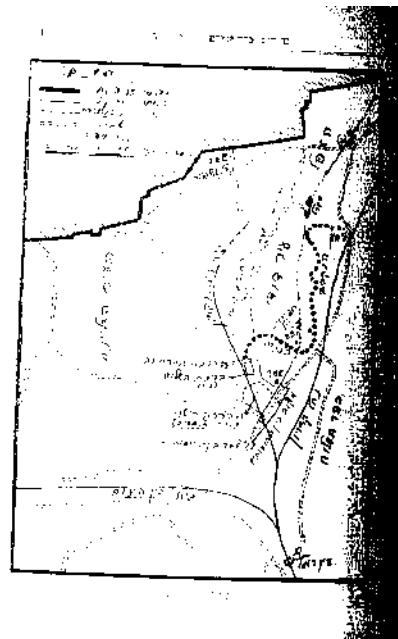
איור 6. מפת ירושלים של מדריך מקמילן, בה ניתן לראות כי גבעת העופל היא עיר דוד

איור 7. מפת ישעיהו פרס, 1921, מראה את עיר דוד המקראית בגבעת העופל

איור 8. מפת עיר דוד של בנבנישתי וכהן, תרצ"ח

החיפוש אחר מיתוסים ותרבויות קדומות

הערים פטרה שבממלכת ירדן בימינו, וטרויה שבתורכיה בת ימינו, עברו שתייהן תהליך גילוי שבו ניתן למצוא קווי דמיון לתהליך גילויה של עיר דוד המקראית. בפטרה מדובר באתר ארכיאולוגי

גדול ומרשים בלב המדבר שבחבל ארץ אדום העתיקה. האתר המסתורי והנידח, שבו שכנה עיר הבירה של הממלכה הנבטית, הצית את דמיונם של נוסעים וחוקרים במאה התשע עשרה וסקרן אותם עד כדי סיכון חייהם בגילוי אוצרותיו ועברו. בצינאקאלה (Chanakale) במערב תורכיה של ימינו, שוכנת העיר הקדומה טרויה שאחת השכבות שנחפרו בה קושרה לסיפור היסטורי ידוע ומפורסם מתוך ה"איליאדה" אשר להומרוס היווני. האיליאדה נחשבת קלאסיקה ספרותית חוצת גבולות ותקופות, והיא כה מפורסמת, עד כי גם בחלוף אלפי שנים, היא עדיין חיה וקיימת בתודעת בני העולם המערבי. הן בפטרה והן בטרויה, נמצא קשר בין פיתוח תיירותי וחפירות ארכיאולוגיות לבין ביקורי תיירים, כפי שהתרחש בעיר דוד המקראית. בחינת האתרים הללו מצביעה על הדמיון לעיר דוד, ומלמדת כיצד חפירות ארכיאולוגיות החלו בהשפעת מיתוס ידוע, והביאו בתורן, לפיתוחו של אתר תיירות ולהתעניינות של מבקרים באתרים אלה.

סיפורים ומיתוסים מפורסמים היו מאז ומעולם גורמי משיכה תיירותיים, העומדים בבסיס תיירות המורשת לסוגיה.¹⁵ הצורך לאשש מיתוסים קדומים, ולחשוף את מקומות התרחשותם של אירועים מקראיים, עמד בבסיס הארכיאולוגיה של ארץ ישראל מאמצע המאה ה-19, כפי שהראינו בסקירתנו אודות תולדות המחקר בעיר דוד. בשנת 2005 בחנו סטודנטים ללימודי תיירות את השפעתם של סיפורים ידועים, על רצונם של מטיילים לבקר במקומות בהם התרחשו אותם סיפורים. הממצא המובהק של מחקר זה, הראה כי בקרב תיירים יש נכונות גבוהה לבקר באתרים בהם התרחשו סיפורים ידועים, המהווים חלק ממורשתם ותרבותם.

בשנת 1883 יצא לאור ספר בשם *Buried cities recovered - or explorations in bible lands-* (דה האס 1883). ספר זה היה פרי עטו של פקיד מדינה אמריקאי בכיר בשם פרנק דה האס (De Hass), שלימים היה המנהל הממונה בקונסוליה של ארצות הברית בירושלים בין השנים 1873-1877.¹⁶ שמו הציורי של הספר מעיד על מניעיו של מחברו, וכך הוא כותב בהקדמה לספרו: "מטרתו של הסופר, בקבלו את מינויה של ממשלת ארצות הברית לתפקיד זה בארץ ישראל, לא היתה שררת השלטון ומנעמי המשרד, כי אם התשוקה לבקר בארץ התנ"ך, על מנת לבחון מקרוב את דרכיה, מנהגיה, מסורותיה ואתריה ולראות האם הם עולים בקנה אחד עם הטקסטים המקודשים". המחבר מוסיף וכותב כי: "חפירות חדשות שנערכו לאחרונה במזרח, חשפו אתרים חשובים, שהיו מוכרים בהיסטוריה המקודשת של העולם כולו ונחשבו כאבודים" (דה האס 1883: 9). דה-האס ציין כי למרות שלא הוא זה שחפר וחקר באופן אישי באתרים המוצגים בספרו, הרי שתפקידו זימן לו את האפשרות לנסוע, לבקר ולבחון מקרוב את כל אותם אתרים קדומים, שסיפורים מפורסמים בצידם ולהתוודע למחקרים ממקור ראשוני בעיניו שלו. המוטיבציה שלו לכתוב הספר, היתה לדבריו הרצון לחשוף את קוראיו לעובדות ולממצאים הרבים, שנחשפו על ידי החוקרים ובכך לתרום להבנה מעמיקה יותר של המקרא וכתבי הקודש. "המחבר אסף את התגליות והחידושים הללו שאינם ידועים ואינם נגישים לציבור הרחב לכרך זה... זאת לבקשת מספר חברים וכן על מנת לתת מענה לצורך זה של הציבור, מתוך תקווה שספרי יתרום להבהרתם של ספרי הקודש וכן יסייע למטיילים הרבים הנופלים בפח בשל חוסר ידע וחוסר בעובדות במהלך סיוריהם. ספרי זה מיועד לתת גם מענה לתלמידי המקרא בכל התגליות החדשות הנוגעות לעניין

¹⁵ להרחבה בתחום זה ראו: אלזואה ומוריסון 1998.

¹⁶ מתוך אתר הקונסוליה האמריקאית בירושלים - <http://jerusalem.usconsulate.gov/former.html>

לימודיהם" (דה האס 1883: שם). דה-האס סייר באתרים ידועים בהם נערכו חפירות ארכיאולוגיות, ובכל מקום שבו סייר נפגש עם החופרים עצמם. כך לדבריו ביקר בטרויה עם היינריך שלימאן, במצרים עם מריאטה ביי (Mariette Bey), בחפירות באסיה הקטנה עם ד"ר ווד (Wood), בחפירות במואב ובעבר הירדן עם המשלחת של ד"ר סטרונג (Strong). בנוסף לאלה, ציין דה-האס את היכרותו מקרוב עם חופרי ירושלים בתקופתו - וורן, וילסון, קונדר, ואחרים (דה האס 1883: 10)

מוטיבציה זו שהציג דה-האס מוכרת היטב במחקר, והיא הולמת את הצורך האנושי לאשש את אמונותינו, ולמצוא הסברים וחיזוקים מדעיים לתפיסת העולם של בני תקופת ההשכלה באופן כללי. חפירות ארכיאולוגיות הינן כלי מחקרי לחשיפת העבר, תוך מענה לשאלות העוסקות בתרבות החומרית של חברות אנושיות קדומות (פייגה ושילוני 2008). בספרו "הישראלים" כתב ההיסטוריון עמוס אילון "הארכיאולוגים הישראלים מחפשים לא חרסים במעמקי האדמה, הם מחפשים גם זהות ושורשים" (אילון 1981: 283).¹⁷ ייתכן שהארכיאולוגיה הישראלית הינה מקרה קיצוני יותר, בו היא נותנת מענה לצורך לאומי, אך מובן כי מטיבו משמש תחום דעת זה לחשיפת העבר ולאישושם או הפרכתם של סיפורים ומיתוסים עתיקים. שימוש לאומי ודתי בארכיאולוגיה אינו המצאה ישראלית או ציונית. תנועות לאומיות רבות נעזרו בה על מנת להוכיח את היותן המשך לעבר מפואר (פייגה ושילוני 2008: 3). חפירות נערכו בארץ ישראל ובירושלים על ידי משלחות מבריטניה, אמריקה, צרפת, גרמניה ומדינות נוספות, כאשר בראש מעייניהן עמדה המוטיבציה לאשש ולהוכיח את נכונות כתבי הקודש באתרי החפירות המקראיים.¹⁸ חפירות שנערכו ברחבי יוון ואיטליה שימשו את התנועות הלאומיות היווניות והאיטלקית לטעון לעמדת בכורה בתרבות האירופית, בשל "זכות אבות", העומדת להם כצאצאים ישירים של תרבויות קדומות אלה.¹⁹ נובע מכך כי הארכיאולוגיה הינה דרך מדעית, שבאמצעותה יכולים בני אדם משכילים בעידן המודרני לחזק את אמונתם ולאשש באמצעים מדעיים את המיתוסים המכוננים, עליהם מושתתת תרבותם. בה במידה יכול תחום דעת זה גם לפעול לקעקועם של מיתוסים אלה, ולשלילת אמיתותם של סיפורים קדומים אלה או אחרים. לאור זאת, מובן מקומה של הארכיאולוגיה בחשיפתם של אתרים שבהם יש לציבור עניין לבקר, ומכאן הקשר המתבקש שבין ארכיאולוגיה ופיתוחם של אתרי תיירות, כפי שהצענו בפרק הקודם, בו הבאנו את טרויה ואת פטרה כדוגמאות לפיתוח תיירותי.

עיר דוד המקראית נחשפה כאמור בעקבות החפירות הארכיאולוגיות ופרסומן לציבור הרחב בספרות הטיוולים הפופולארית, אולם תהליך הפיכתה לאתר מורשת ולמוקד תיירות נשען גם על סוגה כתובה נוספת. במחקרנו מצאנו כי כתבות אודות חפירות עיר דוד המקראית החלו להתפרסם בעיתונות היומית בארץ ישראל מיד לאחר מלחמת העולם הראשונה. משנת 1920 ועד שנת 1947 מצאנו לא פחות משלושים פרסומים אודות סיורים, טיולים ומידע פופולארי לציבור

¹⁷ תפיסה זו שמציג אילון אמנם מיושנת, ומתאימה לתאר את ראשיתה של הארכיאולוגיה במדינת ישראל בשנות החמישים עד שנות השבעים של המאה ה-20, אך למרות זאת, אמירה זו רלבנטית עבור ציבור רחב, המצפה מעולם הארכיאולוגיה לחזק את זהותו הלאומית ציונית ואף להוכיח באופן מדעי את ההיסטוריה המקראית וזו של ימי הבית השני בארץ ישראל.

¹⁸ להרחבה על הזיקה הנוצרית לארץ ישראל ומעמדה של הארכיאולוגיה ראו: סילברמן 1982.

¹⁹ להרחבה בסוגיית הארכיאולוגיה בשימוש יוון המודרנית ראו: הרצפלד 1982.

בנוגע לחפירות עיר דוד בעיתונים היומיים "דבר", "דואר היום" ו "Palestine post". לצד סיורים אלה שהוצעו בארץ ישראל לקוראי העיתונים האמורים, המשיכו להתעדכן ולצאת לאור ספרי הדרכת התיירות ששימשו תיירים מחו"ל, והציעו את הסיור באתרי נחל קדרון, אך כעת כבר היה ברור מן התיאורים כי מדובר בסיור בעיר דוד המקראית.

איור 9. גלויה שנשלחה מרחל ינאית בן צבי ליצחק בן צבי בשנת 1919, תמונת הנושא - כתובת השילוח מעיר דוד

סיכום

מאמר זה עסק בהיווצרותו של אתר תיירות מורשת, שנולד במיקום חדש בעקבות חפירות ארכיאולוגיות. חפירות ששינו את תפיסת העולם התיירותית והגיאוגרפית באשר למיקומה של עיר דוד המקראית, אשר עד לעת ההיא, נהגו תיירים ונוסעים להניח כי היא מצויה בראש הר ציון בירושלים. במחצית השנייה של המאה ה-19 החלו להופיע ברחבי העולם ספרי הדרכה פופולאריים למטיילים בארץ ישראל. מדריכים אלה נכתבו במקרים רבים על ידי חוקרים ונוסעים שהתמחו בהכרת היעדים מקרוב ולעיתים אף חיו בהם תקופות משמעותיות. ספרים אלה לא היו המרכיב היחיד בפיתוח התיירות, אלא היוו נדבך בתוך תופעה רחבה יותר. מאמצע המאה ה-19 ואילך, הלך וגבר זרם התיירים לארץ הקדושה, תוך שיפור מתמיד במגוון שירותי התיירות שהוצעו למבקרים. אלה הביאו עימם סוגה ספרותית נוספת, ששימשה במה לפרסום המחקרים

ולהנחלתם לכלל הציבור. נוסעים רבים הותירו אחריהם יומני מסע ותיאור של קורותיהם במהלך מסעותיהם.

את עידן המחקר המודרני במרחב עיר דוד פתח החוקר האמריקאי אדוארד רובינסון (1838). חפירות החלו בשנת 1867, אך רק לאחר כ-30 שנות חפירה ומחקר, הבינו החוקרים כי הם חופרים את עיר דוד המקראית. בסיכום ספרו "חפירות בירושלים 1894-1897" שיצא לאור בלונדון בשנת 1898, טען לראשונה בליס כי עיר דוד המקראית שכנה בגבעה המזרחית של ירושלים מדרום להר הבית, ולא בהר ציון, כפי שהניחו עמיתיו החוקרים, כמו גם נוסעים ותיירים מימים ימימה. המידע החדש שנתגלה בחפירות לא נותר נחלתם של החוקרים בלבד. תהליך השינוי בתפיסה זו התרחש תוך חשיפתם של ממצאים ארכיאולוגיים ופרסומם לקהל הרחב בדמותם של מאמרים ודו"חות מחקריים, אשר המשכם הישיר היה פרסום המידע במדריכי הטיולים. כך מצאנו בתיאורים הרבים עדויות של נוסעים חקרנים וסקרנים שהיו מודעים לחידושי המחקר מיד עם פרסומם, בעוד אחרים התעלמו מהחפירות והממצאים עוד עשרות שנים לאחר פרסומם. קביעתו של ג'ורג' אדם סמית (1907) שינתה את מיקומה התיירותי של עיר דוד. מימיו ואילך נהגו כמותו גם מדריכי הטיולים כגון: "מקמילן", "בדקר" ו"קוק".

כפי שראינו, תהליך הפיכת עיר דוד לאתר מורשת ולמוקד תיירות נשען גם על סוגה כתובה נוספת. מצאנו כי כתבות אודות חפירות עיר דוד המקראית החלו להתפרסם בעיתונות היומית בארץ ישראל מיד לאחר מלחמת העולם הראשונה והיו ערוץ נוסף של הנחלת היידע המדעי. התפתחות המרחב התיירותי החדש בגבעת עיר דוד, היתה תלויה איפוא בעריכתן של החפירות הארכיאולוגיות, ששינו את תפיסת העולם הגיאוגרפית של החוקרים. רק עם כניסתו לשימוש של מדע הארכיאולוגיה כמתודה מחקרית לקראת סופה של המאה ה-19, ניתן היה לבחון את מהימנותה של מורשת הביקור התיירותית בעיר דוד של ימי המקרא. המחקר הארכיאולוגי חשף כי עיר דוד המקראית שכנה במיקום שונה בתכלית מזה שהיה מקובל על דורות של עולי רגל, נוסעים ותיירים. עוד קבע המחקר, כי מיקום קברו של המלך דוד בהר ציון הינה טעות הנשענת על מסורות, שאינן נתמכות בעובדות היסטוריות ובהתאם לכך זיהוי הר ציון כולו כעיר דוד המקראית אינו מדויק. עקב כך נדדה עיר דוד כאתר תיירות, למיקום גיאוגרפי מעודכן. הר ציון, שבו נקשרות מסורות חשובות אחרות, ממשיך להוות מוקד משיכה תיירותי ודתי בירושלים גם כיום, וזאת למרות השינוי בתפיסת מיקומה של עיר דוד המקראית.

מקורות

לרשימה מלאה של המקורות הנוגעים לנושא ראו: שילה, שחר, עיר דוד - מאת החופרים לעת התיירים. החפירות הארכיאולוגיות והתפתחות התיירות בעיר דוד במהלך השנים 1867-1948. עבודת מאסטר - החוג ללימודי ארץ ישראל אוניברסיטת חיפה 2011.

אילון 1981

ע' אילון, הישראלים, בני ברק.

אמ"י 1919

ארכיון מדינת ישראל (א.מ.י), חטיבה פ-1, תיק 2287, פריט 671190, גלויות התכתבות בין רחל ויצחק בן צבי.

בדקר 1875

K. Baedeker, *Jerusalem and its Surroundings*, Leipzig.

בליס 1898

F. J. Bliss, *Excavations at Jerusalem, 1894-1897: The Committee of the Palestine Exploration Fund*, London.

בן אריה 1977

י' בן אריה, עיר בראי תקופה – ירושלים במאה התשע עשרה, ירושלים.

גורן 1999

גורן, חיים, 'לכו חיקרו את הארץ' המחקר הגרמני של ארץ ישראל במאה התשע עשרה, ירושלים.

גייקי 1887

C. Geikie, *The Holy Land and The Bible*, London.

ג'נר 1873

T. Jenner, *That Goodly Mountain & Lebanon*, London.

דה האז 1883

S. F. De Hass, *Buried Cities Recovered - or Explorations in Bible Lands*, Philadelphia (Fifth Edition by Arno Press New York, 1977).

דוורל 1899

F. H. Deverell, *My Tour in Palestine and Syria*, London.

האנאור 1910

J. E. Hanauer, *Walks about Jerusalem*, London.

וילסון 1876

C. W. Wilson, *Ordnance Survey of Jerusalem*, Southampton

בתוך: אוסף המפות של האוניברסיטה העברית על שם ערן לאור באתר:

<http://maps-of-jerusalem.huji.ac.il/html/jer202.htm#fullrec>

כהן הטב 2006

ק' כהן-הטב, לתור את הארץ - התיירות בארץ ישראל בתקופת המנדט 1917-1948, ירושלים.

כהן הטב 2010

ק' כהן-הטב, עלייה לרגל ותיירות: ארגון ותיירות, יי ברטל וח' גורן (עורכים), ספר ירושלים, שלהי התקופה העות'מאנית (1800-1917), ירושלים.

לימור 1998

א' לימור, מסעות ארץ הקודש - עולי רגל נוצרים בשלהי העת העתיקה, תיאורי מסע לטיניים, ירושלים.

סה"ה (ספריית הקונגרס האמריקאי)

אתר ספריית הקונגרס האמריקאי ובו מאגר הצילומים הרשמי של האמריקן קולוני בירושלים -

<http://memory.loc.gov/ammem/collections/americancolony/timeline01.html>

סטבינג 1847

H. Stebbing, *The Christian in Palestine or Scenes of Sacred History*, London.

סמית 1907

G. A. Smith, *The Topography Economics and Historical Geography of Jerusalem*, Glasgow.

פולטון 1891

J. Fulton, *The Beautiful Land Palestine - Historical, Geographical and Pictorial: Described and Illustrated as it was, and as it is now*, New York.

פייגה ושילוני 2008

מ' פייגה וצ' שילוני, קרדום לחפור בו - ארכיאולוגיה ולאומיות בארץ ישראל, שדה בוקר.

פפיפר 1852

I. Pfeiffer, *Visit to the Holy Land, Egypt, and Italy*, London.

פרי ולב 2007

Y. Perry and E. Lev *Modern Medicine in The Holy Land - Pioneering British Medical Services in Late Ottoman Palestine*, London - New York, 2007.

פרי 2010

י' פרי, הנצרות המערבית: פרוטסטנטים, ח' גורן וי' ברטל (עורכים), ספר ירושלים, שלהי התקופה העות'מאנית (1800-1917), ירושלים.

פרס 1921

י' פרס, ארץ ישראל וסוריה הדרומית - ספר המסעות, ירושלים.

קוק 1876

T. Cook, *Cook's Tourists' Handbook for Palestine and Syria*, London.

ראונטרי 1906

W. J. Rowntree, *Palestine Notes and Other Papers*, London.

רבא 1986

י' רבא, ארץ ישראל בתיאורי נוסעים רוסיים [המאות י"ב - י"ז], ירושלים.

רובינסון 1841

E. Robinson, *Biblical Researches in Palestine*, London.

רוהריכט 1963

R. Röhricht, *Bibliotheca Geographica Palaestinae: Chronologisches Verzeichnis der von 333 bis 1878 Verfassten Literatur uber das Heilige Land mit dem Versucheiner Kartographie*, Jerusalem 1963.

רייך 2010

פ' ג' בליס וא' ק' דיקי, חפירות בירושלים 1894 - 1897, תרגם: רוני רייך, ירושלים.

רייך ושוקרון 2008

ר' רייך וא' שוקרון, תולדות החפירות הארכיאולוגיות בעיר דוד' 1867-2007, מחקרי עיר דוד וירושלים הקדומה, 3, א' מירון (עורך), ירושלים.

רייך ושוקרון 2011

ר' רייך וא' שוקרון, מבט חדש על תאריך חציבתה של נקבת השילוח, מחקרי עיר דוד וירושלים הקדומה, 6, א' מירון (עורך) ירושלים.

ריינולדס בול 1924

E. R. Ball, *Jerusalem - a Practical Guide to Jerusalem and its Environs*, London.

שור 1988

ני שור, ספר הנוסעים לארץ ישראל במאה הי"ט, ירושלים 1988.

שילה 2009

ש' שילה, בין תיירות לסביבה - ניתוח אתר התיירות גן לאומי עיר דוד, עבודה סמינריונית שהוגשה לד"ר נגה קולינס בחוג ללמודי ארץ ישראל באוניברסיטת חיפה, אוגוסט 2009.